

Яновська Т. А.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

Гончарова Н. О.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

Харченко А. С.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

GENDER-RELATED FEATURES OF ENVIRONMENTAL AWARENESS OF YOUNG SCHOOLCHILDREN

Дана стаття присвячена теоретичному і практичному обґрунтуванню процесу дослідження гендерних особливостей екологічної свідомості молодших школярів, зокрема підходів до його трактування, основних напрямків у формуванні суб'єктивного сприйняття навколишнього середовища, форм прояву екологічної свідомості, її структури та основних компонентів. Характеризується сутність поняття «екологічна свідомість» у психологічній літературі. Наголошується, що екологічна свідомість являє собою відображення людиною способу свого ставлення до природи в формах поняття, судження, закону, теорії, наукової думки та при цьому спрямоване на забезпечення її життєво-необхідних екологічних умов існування, збереження й удосконалення її екологічного простору. Вважається, що засвоєння екологічних знань поєднується із глибокими емоційними переживаннями індивіда, сприяє формуванню й становленню його екологічних переконань, поглядів та уявлень як вирішального компонента екологічної відповідальності. Тобто, екологічна свідомість визначається як акт свідомості, виражений у поєднанні екологічних знань та відповідних почуттів, коли засвоєні людиною екологічні норми одночасно стають нормами її поведінки у відношенні до природи. Розглянуто особливості розвитку екологічної свідомості учнів початкових класів, яка є певним рівнем свідомості дитини, що містить психічні здатності щодо забезпечення її включення у процес регуляції та саморегуляції діяльності, орієнтації та самоорієнтації в оточуючому просторі, а також оволодіння дитиною соціальними та культурними стереотипами, спрямованими на збереження природного середовища, вивчення природних взаємозв'язків. Проаналізовано роль ґендеру в розвитку екологічної свідомості молодших школярів, який розглядається як соціальний конструкт, що містить ряд параметрів за допомогою яких визначається статус людини у соціумі.

Аналізуються методичні основи емпіричного дослідження ґендерних особливостей екологічної свідомості молодших школярів: вивчення ставлення до екологічних проблем, визначення домінуючої установки в ставленні до природи, діагностика рівня розвитку інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи непрагматичної модальності та його структури. Даний психодіагностичний комплекс методик відповідає специфіці досліджуваного явища і дозволяє розкрити різноманітні аспекти дослідження ґендерних особливостей екологічної свідомості учнів молодшого шкільного віку.

Проаналізовано організацію емпіричного дослідження і результати психодіагностики ґендерних особливостей екологічної свідомості молодших школярів: аналіз особливостей ставлення молодших школярів до екологічних проблем; аналіз домінуючої екологічної установки молодших школярів в ставленні до природи; характеристика компонентів інтенсивності суб'єктивного ставлення молодших школярів до природи.

Ключові слова: ґендер, ґендерні особливості, свідомість, екологічна свідомість, компоненти екологічної свідомості: когнітивний, емоційний та поведінковий, домінуюча екологічна установка, молодші школярі.

This article is devoted to the theoretical and practical substantiation of the process of researching the gender characteristics of the environmental consciousness of younger schoolchildren, in particular, approaches to its interpretation, the main directions in the formation of the subjective perception of the environment, forms of manifestation of environmental consciousness, its structure and main components. The essence of the concept of "environmental consciousness" in the psychological literature is characterized. It is emphasized that ecological consciousness is a reflection of a person's attitude towards nature in the forms of a concept, judgment, law, theory, scientific thought and at the same time is aimed at ensuring its vitally necessary ecological conditions of existence, preservation and improvement of its ecological space. It is believed that the assimilation of ecological knowledge is combined with the deep emotional experiences of the individual, contributes to the formation and establishment of his ecological beliefs, views and ideas as a decisive component of ecological responsibility. That is, ecological consciousness is defined as an act of consciousness expressed

in a combination of ecological knowledge and corresponding feelings, when the ecological norms learned by a person simultaneously become the norms of his behavior in relation to nature. The features of the development of environmental consciousness of primary school students are considered, which is a certain level of a child's consciousness, which contains mental abilities to ensure its inclusion in the process of regulation and self-regulation of activity, orientation and self-orientation in the surrounding space, as well as the child's mastery of social and cultural stereotypes aimed at preserving the natural environment, studying natural relationships. The role of gender in the development of environmental consciousness of younger schoolchildren is analyzed, which is considered as a social construct containing a number of parameters by which a person's status in society is determined.

The methodological foundations of the empirical study of gender features of the ecological consciousness of younger schoolchildren are analyzed: the study of attitudes to environmental problems, the determination of the dominant attitude towards nature, the diagnosis of the level of development of the intensity of the subjective attitude towards nature of the non-pragmatic modality and its structure. This psychodiagnostic complex of methods corresponds to the specifics of the phenomenon under study and allows us to reveal various aspects of the study of gender features of the ecological consciousness of younger schoolchildren.

The organization of the empirical study and the results of the psychodiagnostics of gender features of the ecological consciousness of younger schoolchildren are analyzed: analysis of the features of the attitude of younger schoolchildren to environmental problems; analysis of the dominant environmental attitude of younger schoolchildren towards nature; characterization of the components of the intensity of the subjective attitude of younger schoolchildren towards nature.

Key words: gender, gender characteristics, consciousness, ecological consciousness, components of ecological consciousness: cognitive, emotional and behavioral, dominant ecological attitude, younger schoolchildren.

Постановка проблеми. Внаслідок техногенної діяльності людини зміни в оточуючому середовищі призвели до значних змін у формах і засобах життєдіяльності людства. Відсторонення людини від природи та споживацьке ставлення до неї призводить до виникнення цілого комплексу негативних наслідків, що зумовлює необхідність світоглядної переорієнтації щодо організації буття та суспільного виробництва у взаємодії людини з природою. Вирішення екологічних проблем потребує формування екологічної свідомості дітей вже з раннього віку, а особливо посилено в молодшому шкільному віці.

У психології екологічна свідомість вказує на вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та внутрішнього світу людини, саморегуляцію даного відображення та усвідомлення місця й ролі людини в реальному світі. Екологічна свідомість є складовою суспільної свідомості, полягає в усвідомленні дитиною себе як частини живої природи, формування екологічного мислення. Передумова для цього – екологічні знання, наслідок – екологічний світогляд. Однак важливою складовою екологічної свідомості школяра є не лише знання про природу (когнітивний компонент), а й сформовані домінуючі екологічні цінності, вміння бачити, відчувати та усвідомлювати повноту явищ природи, активність та усвідомлення власної причетності до проблем довкілля й відповідальності за його збереження, зміну ставлення школярів не лише до світу природи, що їх оточує, але й до самих себе, як частини природи (естетичний, перцептивно-афективний, емоційний, поведінковий компоненти). Реалізація з формування вище зазначеного, в першу чергу, потребує вдосконалення методів діагностики цього психічного явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській психологічній науці концепції, що розкривають сутність та структуру екологічної свідомості особистості, вивчали С. Дерябо, А. Львовичкіна, В. Моляко, В. Скребець, Ю. Швалб, В. Ясвін [4, с. 118; 7, с. 119]. Вікові аспекти проблеми екологічної свідомості розкриті у працях Н. Глухової, Л. Лупійко, Н. Ващенко, М. Заброцький, М. Іван-

чук, С. Клименко, О. Вернік, Е. Грезе, Т. Євдокімова, І. Ковальчук, А. Львовичкіна, І. Шлімакова [2, с. 42; 5, с. 130; 8, с. 11; 9, с. 148]. Стосовно молодшого шкільного віку, який є найбільш чутливим для розвитку екологічної свідомості, можна стверджувати про відсутність системних досліджень даного психічного явища. Мало дослідженими залишаються й гендерні аспекти екологічної свідомості [3, с. 285; 6, с. 62].

Метою дослідження є емпіричне вивчення стану сформованості екологічної свідомості молодших школярів та з'ясування гендерних особливостей її розвитку в хлопців та дівчат.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні гендерних особливостей екологічної свідомості молодших школярів взяли участь 40 учнів 1–2-х класів (24 дівчини та 16 хлопців). Аналіз особливостей когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів екологічної свідомості молодшого школяра проводився за методикою Н. Кочеткова «Ставлення до екологічних проблем» [1, с. 67]. Отримані результати дозволяють зробити такі висновки. За питаннями про шкідливість/користь явищ природи та шкоду/користь від професій з'ясовано, що діти 1–2-х класів інтелектуально досить розвинені, оскільки в них домінує когнітивний компонент (38,9%; 40,9%), в який включено сформованість екологічних: знань, мислення, позиції. Тобто респонденти свідомо та зацікавлено ставляться до навчання, прагнуть здобувати екологічні знання, розуміють правила поведінки з об'єктами довкілля й усвідомлюють необхідність їх дотримання. Учні 2-го класу мають вищий відсоток когнітивного компоненту. Це говорить про наявність у них розширеного багажу знань про довкілля, більш сформовані довільні когнітивні процеси, що дозволяє дітям краще засвоювати нові екологічні знання, вдало їх аналізувати, оперувати ними в повсякденному житті, планувати та оцінювати результати своєї діяльності при взаємодії з природою.

За питаннями емоційного компоненту виявлено розбіжності між 1-м і 2-м класами. Емоційний компонент становить 31,8% (2-й клас), а в 1-му класі – 33,3%. Це можна пояснити віком першокласників,

які ще емоційно сприймають оточуючий світ та реагують на пов'язані з ним зміни, захоплюються спостереженням за красою довкілля. Другокласники ж поступово починають проявляти пізнавально-дослідницький інтерес до довкілля, зменшуючи керування емоціями в цьому процесі.

Поведінковий компонент екологічної свідомості молодших школярів досліджувався за допомогою ситуацій з життя дитини, де пропонувалося надати перевагу природному, соціальному чи техногенному середовищу. З'ясовано, що поведінковий компонент екологічної свідомості переважає у 27,8% (1-й клас) та 27,3% (2-й клас), більшість з яких обирали техногенне середовище в ситуації конфлікту, що свідчить про недостатню сформованість екологічної свідомості та домінування прагматичного ставлення до природи. Ці учні мають ще недостатньо сформоване відчуття відповідальності за дії людини в довкіллі; обсяг їх екологічних знань про взаємозв'язок людини і природи, де перше не може існувати без другого, явно незначний; вони не усвідомлюють доцільності природоохоронної поведінки. Молодших школярів, які більш обирають природне і соціальне середовище в запропонованих конфліктних ситуаціях, можна охарактеризувати як таких, що мають сформовані екологічні вміння й навички, намагаються дотримуватися правил і норм поведінки у природному середовищі під час практичної діяльності, усвідомлюючи його значення, приймають екологічні цінності, не проявляють стереотипної екологічної поведінки. Отже, аналіз результатів свідчить, що з віком екологічні: знання, цінності та позиція більш укріплюються в житті молодших школярів, пізнавальний інтерес до довкілля стає більш стійким та цілеспрямованим.

При порівнянні відповідей хлопців і дівчат виявлено такі гендерні особливості розвитку екологічної свідомості: 1) когнітивний компонент: 50% хлопці, 45,8% дівчата; 2) емоційний компонент: 31,3% хлопці, 37,5% дівчата; 3) поведінковий компонент: 18,7% хлопців, 16,7% дівчат.

Високий показник когнітивного компоненту, виявлений серед хлопців і дівчат свідчить, що учні однаково виявляють пізнавальний інтерес до природи, цікавляться екологічною ситуацією, мають когнітивні здібності та бажання аналізувати наявні екологічні проблеми. Підкреслимо, що дівчата більш емоційно сприймають природне середовище: частіше захоплюються красою природи, аналізують гармонію довкілля. Сформованість поведінкового компоненту екологічної свідомості суттєво не відрізняється в двох гендерних групах.

Для визначення домінуючої екологічної установки в ставленні до природи використано вербальну асоціативну методику «ЕЗОК» (за В. Ясвін і С. Дерябо), яка дозволила проаналізувати сформованість таких екологічних установок: когнітивної, естетичної, етичної, прагматичної [1, с. 106]. Дані показують, що серед учнів 2-го класу домінуючою є когнітивна установка (36,3%), а серед дітей 1-го класу переважає естетична установка (38,9%). У ході опитування

помічено, що молодші школярі виявляють пізнавальний інтерес до природи. Особливістю є те, що учні 1-го класу більше цікавляться сезонними явищами природи, перетвореннями, що відбуваються з рослинами і тваринами, а учні 2-го класу вже цікавляться природними явищами, флорою і фауною, корисними ресурсами. Домінування естетичної установки у ставленні до природи школярів 1-го класу свідчить про їхнє захоплення красою довкілля, отриманням задоволення від спілкування з природою. Серед учнів 2-го класу виявлено 22,7% осіб з такою установкою. Не менш важливим було оцінити етичну установку у ставленні до природи, що передбачає вияв добрих вчинків по відношенню до її об'єктів, готовність її охороняти. Відповідну екологічну спрямованість виявляють 22,2% (1-й клас) та 31,9% (2-й клас). Перевагу можна пояснити збільшеним багажем знань про середовище, кращим усвідомленням значення природи для людини, її ролі у виникненні екологічних проблем. Результати показують, що прагматична установка в ставленні до природи найменше виражена у 11,1% (1-й клас) і 9,1% (2-й клас). Можливо, ці діти сприймають довкілля з точки зору користі для себе, мало зважають на красу природи, необхідність дбайливого ставлення до неї та її охорони. Таким чином, домінуючими екологічними установками в 1-му класі визначено естетичну і когнітивну, а в учнів 2-го класу – когнітивну та етичну установки.

Пошуки кореляційного зв'язку за допомогою t-критерію Ст'юдента засвідчують, що високий рівень екологічних знань обумовлює непрагматичне ставлення до природи ($r=0,45$ при $p \leq 0,05$). Не було виявлено статистично значимих відмінностей між двома гендерними групами за когнітивним компонентом ставлення до середовища, що характеризує зацікавленість досліджуваних у пізнанні явищ природи. Аналіз естетичного компоненту, що відображає відповідну екологічну установку, стверджує, що дівчата більшою мірою сприймають природу як об'єкт краси. Результати показують, що у молодших школярів домінуючою виявляється етична установка у ставленні до природи, тобто їхня екологічна свідомість сповнена розумінням цінності природи і необхідністю турботи про довкілля.

Таким чином, при дослідженні гендерних відмінностей екологічної свідомості в аспекті домінуючих екологічних установок виявлено найбільшу різницю в естетичному компоненті учнів. Проте, незважаючи на відмінності, вважається, що поєднання когнітивної, естетичної, етичної установок створюють основу для розвитку екологічної свідомості молодших школярів, формують їх екологічну культуру, сприяють розвитку навичок природоохоронної діяльності.

За допомогою опитувальника «Натурафіл» (за В. Ясвін і С. Дерябо) діагностували чотири компоненти інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи: когнітивний, перцептивно-афективний, практичний і вчинку, а також додаткову шкалу натуралістичної ерудиції [1, с. 123].

Можемо резюмувати, що когнітивний компонент у структурі суб'єктивного ставлення до природи також домінує (27,8%) в 1-му класі та (36,3%) у 2-му класі. Це вкотре свідчить про пізнавальний інтерес молодших школярів до об'єктів та явищ природи, наявність екологічних знань, сприймання природного середовища як джерела отримання нової інформації. Стосовно перцептивно-афективного компоненту виявлено, що він домінує в 33,3% (1-й клас) та 27,3% (2-й клас), що говорить про переважно чуттєве сприйняття цими дітьми характеристик природних об'єктів. У ході аналізу результатів дослідження виявлено, що домінування практичного компоненту суб'єктивного ставлення до природи наявне в 16,7% (1-й клас) та 18,2% (2-й клас). Ці школярі виявляють прагнення до практичної взаємодії з об'єктами природи, їхню діяльність можна охарактеризувати як природоохоронну, а не споживацьку. З'ясовано, що шкала вчинку домінує в 22,2% (1-й клас) та 18,2% (2-й клас). Ці школярі виявляють готовність у своїй початковій, трудовій, практичній діяльності до збереження навколишнього середовища, здатні на доступному для їх віку рівні оцінювати екологічну ситуацію довкілля, проявляють творчу та дослідну діяльність щодо нього.

При порівняльному аналізі відповідей хлопців та дівчат було оцінені їх гендерні особливості суб'єктивного ставлення до природи й виявлено відмінності у перцептивно-афективному та вчинковому компонентах.

Так, у дівчат більш вираженим є перцептивно-афективний компонент екологічної свідомості (33,3%), тобто вони частіше, ніж хлопці (25%), схильні милуватися природою, отримувати задоволення від навколишнього, яке викликає в них приємні емоції та почуття. Натомість, вчинковий компонент у хлопців (31,3%) домінує, а в дівчат склав 20,8%. Тобто хлопці частіше готові до дій і вчинків щодо підтримки чи збереження об'єктів природи, ніж дівчата.

Когнітивний компонент знаходиться практично на одному рівні в обох гендерних групах молодшого шкільного віку: 31,3% у хлопців та 29,2% у дівчат. Тобто вони однаково прагнуть опановувати нові знання про живу і неживу природу, проявляють допитливість, пізнавальний інтерес до навколишнього світу, мають достатній віковий багаж екологічних знань, розвинене екологічне мислення, що дозволяє аналізувати причини відомих екологічних проблем

та їх наслідки, роль людини в цьому процесі, що й визначає ставлення та скеровує поведінку в природі. Найменше відсоткове відношення виявлено у розвитку практичного компоненту обох статей – 12,5% хлопців та 16,7% дівчат, тобто лише ця кількість учнів виявилася здатними до практичної взаємодії з природними об'єктами. Пошук кореляційного зв'язку за допомогою t-критерію Ст'юдента показав взаємозв'язок між когнітивним, перцептивно-афективним, вчинковим компонентами ($r=0,45$ при $p \leq 0,05$).

Висновки і перспективи подальших наукових пошуків у даному напрямі. За підсумками теоретичного та емпіричного дослідження гендерних особливостей екологічної свідомості молодших школярів можемо сформулювати такі висновки:

1. Здійснено теоретичний аналіз відомостей про поняття екологічної свідомості та вікових аспектів цієї проблеми у науково-психологічній літературі. Охарактеризовано особливості розвитку екологічної свідомості учнів початкових класів. Розкрито сучасні підходи до визначення ролі гендеру в розвитку екологічної свідомості молодших школярів.

2. Для дослідження гендерних особливостей екологічної свідомості молодших школярів пропонуються такі методики та опитувальники: методики «Ставлення до екологічних проблем» (за Н. Кочетковим); «ЕЗОК» (за В. Ясвін та С. Дерябо); опитувальник «Натурафіл» (за В. Ясвін і С. Дерябо).

3. За результатами дослідження встановлено, що при порівняльній характеристиці відповідей хлопчиків і дівчат виявлено такі гендерні особливості розвитку екологічної свідомості молодших школярів: домінування когнітивного компоненту в обох групах; переважання емоційного компоненту у дівчат і поведінкового компоненту у хлопців. Аналіз естетичного компоненту екологічної свідомості показує, що дівчата більшою мірою сприймають природу як об'єкт краси, ніж хлопці. Переважаючу етичну установку у ставленні до природи також виявляють особи чоловічої статі. З'ясування гендерних особливостей суб'єктивного ставлення до природи молодших школярів свідчить про відмінності у перцептивно-афективному компоненті, який домінує у дівчат та вчинковому компоненті, що домінує у хлопців.

У перспективі планується порівняльне дослідження гендерних особливостей екологічної свідомості молодших школярів та учнів підліткового віку, з урахуванням поділу підліткового віку на молодший і старший період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бацилева О., Пузь І. Прикладні аспекти психології: екологічна психологія для здобувачів вищої освіти освітньої програми «Психологія»: навч. посіб. Вінниця, 2019. 195 с.
2. Ваганова Н. Когнітивно-перцептивні особливості конструювання образу світу в старшому дошкільному віці. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2018. Випуск Том VII. Екологічна психологія. С. 40–47.
3. Грошовенко О. Формування екогуманістичної позиції молодшого школяра в умовах шкільного навчання. Молодий учений. 2018. № 1. С. 283–288.
4. Екологічна психологія: хрестоматія. За ред. Ю. М. Швалба. Київ. Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2018. 224 с.
5. Журавльова Л., Можаровська Т. Психологічне сприяння розвитку екологічної свідомості особистості підліткового віку. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2018. № 2. С. 125–135.

6. Кононова М., Беседа П. Особливості формування екопсихологічної культури молодшого школяра. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, IX (96), 181, 2021, P. 61–64.
7. Лисянська Т., Белоусова Н. Поняття «екологічної свідомості» у сучасному психологічному просторі. *Psychological journal*. Vol. 6. Is. 7. 2020. С. 114–123.
8. Падалка Р. Психологічні особливості розвитку екологічної свідомості молодшого школяра: Автореф. ... канд. пед. наук: 19.00.07. К.: 2018. 22 с.
9. Руденок А. Форми та методи розвитку екологічної свідомості у молодших школярів. *Український психолого-педагогічний науковий збірник*. № 15 (15) грудень 2018. С. 146–152.